

РОЗВИТОК НАУКИ ЦЕРКОВНОГО ПРАВА В УКРАЇНІ

Розкривається розвиток науки церковного права в Україні з доби Руської держави до сьогодення.

Ключові слова: наука церковного права, канон, Руська держава, Російська імперія.

Раскрывается развитие науки церковного права в Украине с времён Русского Государства до сегодняшнего дня.

Ключевые слова: наука церковного права, канон, Русское государство, Российская империя.

We open the development of church science law in Ukraine from the time of the Russian state to the present day.

Key words: church science law, canon, Russian state, Russian empire.

Наука церковного права — це суспільне явище, котре пройшло значний і тривалий шлях свого становлення. Знані каноністи одностайно стверджують, що момент формування церковного права та час утворення науки церковного права незбігаються. «Якщо церковне право розпочало своє формування з початку церковного життя, — услід за іншими вченими говорить один із сучасних дослідників А.Ференс-Сороцький, — то наука церковного права стала розвиватися значно пізніше»¹.

Історії розвитку науки церковного права присвячені роботи багатьох науковців, зокрема, А. Дорскої, О. Гаранової, М. Заозерського, П.Лашкарьова, В. Ластовського, О. Лотоцького, М. Остроумова, А. Павлова, І. Скворцова, Н. Суворова, А. Ференс-Сороцького, В. Ципіна та ін. Але у працях цих вчених з цієї проблематики переважно розкривалися питання розвитку науки церковного права у Візантії та Греції, порушувалися проблеми становлення науки церковного права в Західній Європі. Найбільшу увагу було приділено історії розвитку науки церковного права в Російській імперії XVIII–XX ст.ст. На жаль, донині ніхто із дослідників церковного права не розкрив питання розвитку науки церковного права в Україні, адже саме в Руській державі з'явилися перші наукові праці мислителів того часу, що стали фундаментальними для розвитку науки церковного права.

Церковне право на українських землях розпочало свою історію ще задовго до утворення Руської держави. Так, український історик М.Брайчевський зазначав, що християнізація східнослов'янських племен розпочалася ще з середини IV ст., а наука церковного права на Русі почала формуватися значно пізніше, вже після 988 р., тобто після офіційного прийняття християнства².

На нашу думку, в Руській державі існувало три осередки розвитку науки церковного права, а саме — патріарший Софійський собор, Києво-Печерський монастир і Михайлівський Видубицький монастир. У цих закладах були відкриті перші школи, викладачі яких вивчали, аналізували, узагальнювали джерела та норми церковного права, чинні у Руській державі, а також писали церковні трактати, перекладали на старослов'янську мову церковну літературу тощо.

Перші елементи церковно-наукового дослідження були присутні у праці київського митрополита Іларіона «Слово про закон і благодать», XI ст. У своїй роботі церковний ієрарх виклав своє тлумачення церковного закону. На його думку, закон — це зовнішня настанова, що регулює діяльність людей. Він висвітлив надзвичайно важливі та актуальні для науки церковного права проблеми того часу, такі як законність, походження верховної та духовної влади, питання єдиновладдя, відносини між державою і церквою та інші. Крім

того, автор у своїй роботі висловив думку про незалежність руської церкви від Візантії. Відтак, митрополита Іларіона можна назвати основоположником науки церковного права на Русі.

Ще однією роботою, в якій зачіпається церковно-правова проблематика, стала праця Володимира Мономаха «Повчання дітям» 1117 р. Це визначна пам'ятка Київської Русі, що частково збереглася у Лаврентіївському списку «Повісті минулих літ». У своїй роботі автор зосереджувався на питаннях дотримання церковних норм і правил, а саме закликав усіх творити добро, яке, на його думку, розпочинається з молитви до Бога. Важливою для нас є та частина роботи, у якій Володимир Мономах, аналізуючи церковні канони, виводить головні принципи церковного права, такі як «Божа любов» та «Божа всемогутність».

Церковне право середньовіччя дещо відрізнялося від періоду Руської держави. Якщо обрядові церковно-правові норми залишалися незмінними, то у державно-церковних відносинах відбувалися значні трансформації, що були викликані новими політичними та економічними процесами у державі. Церковно-наукова думка не могла залишатися осторонь тих змін у суспільстві. Науковці змушені були тлумачити старі норми церковного права, враховуючи нові події державного життя. Найважливіші питання, що порушувалися в цей час, були проблеми віросповідання, підпорядкування та незалежності руської церкви, проблеми визнання церковної унії, церковної влади тощо.

Коліскою розвитку науки XVII ст. стала Київська братська школа. Головною метою створення навчального закладу була спроба православної наукової еліти зберегти свої звичаї та підняти на вищий рівень церковну науку, яка занепала на фоні уніатської та католицької системи освіти. Завдяки працям викладачів і студентів школи, наука церковного права отримала новий поштовх для свого подальшого розвитку. Церковно-наукову колекцію поповнив твір, виданий викладачами Київської колегії на чолі з її керівником митрополитом П. Могилою під назвою «Православне сповідання віри». Автори, тлумачачи норми церковного права та спираючись на давні церковні канони, розкрили походження православної віри та обґрунтували її істинність і законність. Праця надала наукову підтримку православному церковному праву та лягла в основу догматичного богослов'я, що викладалося в духовних школах православного Сходу. Вона отримала схвалення православних патріархів і була зарахована церквою до наукових праць, які містять найавторитетніші наукові тлумачення церковного права.

Невдовзі митрополит П. Могила написав найвдалішу свою роботу «Требник» 1646 р. Хоча ця книга є джерелом церковної практики, яка зафіксувала всі існуючі на той час церковні звичаї, вона вміщувала у собі значну кількість і наукових статей, що ретельно розтлумачували норми церковного права, розкривали головні ідеї та значення обрядів, містили вимоги і поради для священнослужителів. Нині ця праця не втратила своєї актуальності. Вона постійно перевидається та широко використовується у церковній практиці.

Друга половина XVII ст. — це час великих змін у житті України. Розпочалася Національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького. Підписання Переяславської угоди 1654 р. спричинило політичне об'єднання України з Москвою, яке з часом призвело до церковного підпорядкування київської митрополії московському патріарху. З цього часу розпочалося обмосковлення всього українського життя. Згодом відбулася церковна реформа, яка замінила Патріарший устрій Синодальним та призвела до безжального придушення будь-якої української церковно-наукової думки.

З поширенням московської церковної влади у київській митрополії запроваджувалася суворая церковна цензура. З українських наукових праць вилучалися слова, які на думку московського духовенства «не відповідали православ'ю»³. Українські роботи повинні були видаватися лише на московський взірць і тільки на «велікоросійском наречіі»⁴. Вся наукова діяльність у сфері церковного права зводилася до механічного укладання церковно-правових пам'яток у збірки, на кшталт Кормчі книги. Спроби самостійної обробки

матеріалу гостро обмежувалися, хоча розвиток церковної науки на території Російської імперії провадився зусиллями саме української наукової еліти. «Вже з XVII ст. до Москви приїздили киявські вчені, — говорить український каноніст О. Лотоцький, — праці та досвід яких використовувався Святійшим Синодом для розвитку науки церковного права»⁵.

У Російській імперії центрами розвитку церковно-правової науки стали університети Москви, Києва, Харкова, Санкт-Петербурга, а також духовні академії та училища, де вивчалися богословські та юридичні дисципліни.

Автором першого підручника з церковного права став викладач університету імені Святого Володимира в Києві протоієрей І. Скворцов. Його книга мала назву «Записки по церковному законодавденію», видана у 1848 р. Вчений спробував систематизувати норми та правила, що стосувалися різних сфер церковного життя, а також запропонував науковій громадськості замінити поняття церковного права терміном «церковне законодавство». І. Скворцов вперше визначив предмет науки церковного законодавства. На його думку, ним є «вселенські канонічні норми та державні церковно-цивільні закони»⁶. Викладачі університету Святого Володимира, аналізуючи роботу І. Скворцова, характеризували її як «цілком самостійну і достойну працю, яка визначає зміст науки церковного права»⁷.

Відповідно до п. 13 §15 Університетського статуту від 18 червня 1863 р. на юридичних факультетах імператорських університетів було засновано кафедри церковного законодавства та запроваджено викладання нової дисципліни — «церковне право»⁸. Ця подія дала поштовх для початку нового періоду розвитку науки церковного права, адже залучення до церковно-правової проблематики юристів надало науці церковного права юридичного змісту.

У 1874 р. вийшов курс професора Московського університету М. Соколова «Из лекцій по церковному праву». У цій праці автор вперше висвітлив церковне право як юридичну науку, застосовуючи юридичні прийоми. Вчений дав визначення поняттю «церковне право», під ним він розумів сукупність прав і обов'язків, що належать членам церкви та діють незалежно від особистої волі суб'єкта»⁹. Значну частину своєї роботи науковець присвятив саме теоретичним аспектам. Він розробив систему церковного права, яка, на його думку, складається із трьох частин. «Перша частина — це історія церковного права, друга частина, — як висловився М. Соколов, — це теорія, що спирається на юридичні принципи, а третя частина — це практика діючого церковного права»¹⁰.

Професор кафедри церковного права Київського університету Святого Володимира та Київської духовної академії П. Лашкар'єв висунув іншу наукову концепцію. Автор переконував, що головним завданням науки православного церковного права є повернення до стародавніх античних принципів греко-римської та візантійської церкви та відхід від юридичних теорій [11]. На нашу думку, запропонована ним система церковного права була поверховою та несистемною. Проголошені науковцем «античні» принципи були архаїчними та нечасі.

У цей період у Київській духовній академії вийшла наукова праця професора, архімандрита М. Мілаша під назвою «Православное церковное право» 1890 р. Це робота, у якій організація православної церкви і її управління розглядається всебічно, щодо усіх помісних церков. Особливу цінність склав матеріал, що стосувався розвитку церковного права в автокефальних південно-слов'янських церквах.

Зрештою, наука церковного права вийшла із вузьких коридорів богословської науки і перетворилася на предмет дослідження світської науки. Так, професор імператорського Харківського університету М. Остроумов написав працю «Очерки православного церковного права» 1893 р. У ній автор детально розглянув пам'ятки та джерела церковного права, надав теоретичні визначення церковного права, принципів, предмета, навів методологію. Вчений запропонував власну триступеневу систему церковного права, яка включала в себе публічне церковне право, тобто ті церковні норми, що регулювали відносини всієї

церковної громади; приватне церковне право, тобто норми, що регулювали особисте життя членів церкви; загальне церковне право — право різних громад, монастирів¹². М. Остроумов у своїй праці детально розкрив розвиток науки церковного права, проаналізувавши кожну працю, яка була видана у цій сфері до 1893 р. на території Російської імперії. Він єдиний серед дореволюційних вчених з цієї проблематики, що періодизував розвиток науки церковного права.

Знаними дослідниками у сфері науки церковного права у цей період були професори М. Суворов та А. Павлов. На думку російських науковців, М. Суворов та А. Павлов своїми працями піднесли науку церковного права до найвищого рівня. Так, їхній сучасник, каноніст П. Гідулянов зазначив: «Російська наука церковного права створена працями двох вчених: А. Павлова та М. Суворова, вони є її засновниками. Завдяки їхнім дослідженням церковне право вийшло зі сфери богослов'я і стало поряд з іншими юридичними науками»¹³.

На перший погляд, розвиток науки церковного права у XIX ст. відбувався швидко й успішно, але, насправді, існувала велика кількість проблем, зокрема: російські каноністи повинні були працювати у режимі синодального правління і кожна їхня робота перевірялася цензурною комісією. Науковцям доводилося звертатися до зарубіжних шкіл канонічного права, але західній католицький та протестантський досвід можна було використовувати лише у якості прикладів.

З початком XX ст. розпочався новий етап розвитку науки церковного права. Його рушійною силою стала теорія свободи совісті та віросповідання. 12 грудня 1904 р. ухвалений Миколою II Указ «О предначертаниях к усовершенствованию государственного порядка», 6 пункт якого передбачав рівність у правах усіх віруючих різних релігійних конфесій¹⁴. 17 квітня 1905 р. був виданий Указ «Об укреплении начал веротерпимости», який закріпив перші засади свободи совісті та віросповідання у Російській імперії.

Питання свободи совісті стали новим об'єктом наукових досліджень. Вони викликали бурхливі дискусії, але навіть прихильники нової політики визнавали, що взаємна незалежність держави і церкви призведе до втрати міцних зв'язків, які існували століттями. Так, М. Заозерський говорив, що утиски православної церкви стануть причинами багатьох негативних явищ у суспільстві¹⁵. Нові політичні обставини змушували науковців не лише призиватися до нових політичних умов, але й давати відповіді на нові злободенні питання. Стара система церковного права була зруйнована, а нова — не сформована.

До Жовтневого перевороту 1917 р. церковне право входило до системи права Російської імперії і викладалось у всіх навчальних закладах держави. Церковний суд продовжував розглядати цивільні, шлюбно-сімейні, спадкові спори, а норми церковного права застосовувалися до всіх підданих держави. Церква здійснювала реєстрацію народження, шлюбу, смерті, розлучення та мала у власності значну кількість рухомого та нерухомого майна. Тобто церква посідала надзвичайно важливе місце в системі суспільних відносин.

Події 1917 р. кардинально змінили становище церкви у державі, а вже через рік був прийнятий Декрет «Об отделении церкви от государства», останній параграф якого позбавляв церкву усіх прав і передбачав конфіскацію її майна¹⁶. Будь-яка релігійно-просвітницька діяльність суворо заборонялася, тому розвиток науки церковного права на території Росії став неможливим. Проте українська наука церковного права не переривала свого розвитку. Вчені, які емігрували з Радянського Союзу, продовжували працювати на чужині. Зокрема, видатний історик церковного права, письменник, громадський і державний діяч О. Лотоцький та І. Огієнко, будучи в еміграції, боролися за незалежність української церкви та розвивали традиції української науки церковного права.

Після проголошення незалежності, в Україні з'явилися нові церковно-наукові розробки. Зокрема, слід згадати таких науковців, як В. Ластовського, М. Палінчака, О. Волошенка, Т. Федоренко, С. Місевича, О. Флоростюка та ін. Незважаючи на значний

інтерес сучасних науковців до каноністики, наука церковного права, як правило, залишається обабіч наукового інтересу.

Таким чином, зародження науки церковного права в Україні розпочалося після запровадження християнства на Русі. Осередками церковної науки стали Софійський собор — Руська митрополія, Печерський та Видубицький монастирі, де переписувалися та перекладалися візантійські церковні книги, канонічні настанови, писалися наукові трактати з церковної проблематики. Проте перші праці носили відбиток богословських вчень, не містили глибоких наукових знань, висновків та узагальнень, а мали лише практичний характер. Свого апогею наука церковного права досягла в Російській імперії у XIX—XX ст ст. Над церковно-правовою проблематикою працювали як вчені богослови, так і юристи. Науковці намагалися визначити поняття церковного права, його предмет і методи, завдання та систему, з'ясувати місце церковного права в системі юридичних наук. Незважаючи на високий інтерес наукової еліти до проблематики церковного права, так і не було розроблено єдиних та однозначних положень. Зміна політичного курсу держави привела до того, що церковне право втратило свою наукову актуальність на довгий період.

Нині в Україні відновлюється інтерес до науки церковного права. Розгляд означених проблем у межах цієї статті має безсумнівну користь для правильного розуміння цього багатогранного та багатоаспектного явища, адже протягом тривалого часу наша країна перебувала під експансією інших держав, а до українських наукових праць застосовувалися жорсткі обмеження. Значна кількість історичних фактів свідомо замовчувалася та навмисно спотворювалася, особливо коли це стосувалося праць з української церковної проблематики.

1. Ференс-Сороцький А.А. Каноническое (церковное) право // Известия вузов. Правоведение: научно-теоретический журнал / Мин. обр. РФ; Межрегиональная ассоциация высших юридических учебных заведений. — Санкт-Петербург, 2009. — № 6 (287). — С. 147. **2. Брайчевський М.Ю.** Утверждение христианства на Руси. — К.: Наукова думка, 1989. — С. 17. **3. Скабичевский А.М.** Очерки истории русской цензуры (1700-1863). — СПб.: Изд-ие Ф. Павленкова, 1892. — С. 4. **4.** Там само. — С. 4. **5. Лотоцький О.Г.** Українські джерела церковного права. — Нью-Йорк, 1984. — С. 12. **6. Скворцов И.М.** Записки по церковному законоведению. — К.: Университетская типография, 1857. — С. 3. **7. Иконников В.С.** Биографический словарь профессоров и преподавателей университета Св. Владимира (1834-1884). Составлен и издан под ред. ордин. проф. В.С. Иконникова. — К.: Университетская типография, 1884. — С. 606. **8.** Университетский Устав 1863 року. — Санктпетербург: Типография Юсафата Огризко, 1863. — С. 7. **9. Соколов Н.К.** Из лекций по церковному праву. Вып. 1: Введение в церковное право. — М.: Университетская типография, 1874. — С. 13. **10.** Там само. — С. 62. **11. Лашкарев П.А.** Право церковное в его основах, видах и источниках. — К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1886. — С. 10. **12. Остроумов М.А.** Введение в православное церковное право. Т.1. Ч.1: Очерки православного церковного права. — Харьков: Унив. тип. губернского правления. Петровский переулоч №16, 1893. — С. 16. **13. Гидулянов П.В.** Юридическая природа церкви // Журнал Министерства народного просвещения. — СПб.: типография Императорской академии наук, 1917. — № 9. — С. 81. **14. Лазаревский Н.И.** Законодательные акты переходного времени: 1904-1908 гг.: сборник законов, манифестов, указов Пр. Сенату, рескриптов и положений Комитета министров, относящихся к преобразованию государственного строя России, с приложением алфавитного предметного указателя / под ред. пр.-доц. Н.И. Лазаревского. — Изд. 3-е, пересмотренное и доп. по 1 сент. 1908 г. — Санкт-Петербург: Издание Юридического книжного склада «Право», 1909. — С. 5. **15. Заозерский Н.А.** О нуждах церковной жизни настоящего времени. — Сергиев Посад: Изд. Н.М. Елова, 1909. — С. 7. **16. СУ РСФСР, 1918, № 18, ст. 263, «Газета Рабочего и Крестьянского Правительства», № 15, 23.01.1918, «Свод законов РСФСР», т. 1. С. 263.**

